

НАДА Г. НОВАКОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
БЕОГРАД

ЖЕНЕ, ТРАНЗИЦИЈА И ШТРАЈКОВИ У СРБИЈИ²

САЖЕТАК. У раду се социолошки анализирају најважнији узроци, поводи и последице штрајкова жена у Србији у време убрзане транзиције и приватизације. Указује се на најважније системске узроке штрајкова, односно на класну природу транзиције и приватизације. Настало је друштво на капиталистичкој периферији. Нова капиталистичка класа је кроз системске законе и приватизацију увећала своју моћ, а на штету припадника радничке класе и средњег слоја, и сељаштва. Последице тога су деиндустријализација, масовна незапосленост, сиромаштво како запослених тако и осталих грађана. У центру анализе су неки од типичних штрајкова жена у делатностима у којима оне чине већину запослених. Штрајкови су често прерастали у јавне протесте. Њихова ефикасност зависила је у великој мери од понашања државних институција задужених за приватизацију и јавног мњења. Број штрајкова је опадао са убрзањем приватизације, а растао је број протеста и блокада јавних простора. Они су били све неефикаснији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: транзиција, приватизација, жене, штрајкови, капиталистичка класа.

---

¹ novakovic.nada@gmail.com

² Текст је рад у оквиру пројекта „Структурне, друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације” (бр. 179039) који финансира МНТР Републике Србије, 2011–2014.

Рад је примљен 15. јуна 2014, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 22. септембра 2014.

УВОД

Истраживање штрајкова у којима су учествовале жене, или биле већина у њима, вишеструко је отежано. Ретки су штрајкови које су покретале само жене. Нема ни доступних емпиријских истраживања на репрезентативном узорку, који би у први план истицао и полну припадност штрајкача. Синдикалне архиве о штрајковима, случајно или намерно, оскудевају сличним подацима. Стога се осврт на штрајкове жена у транзицији мора усмерити на глобални ниво истраживања друштвених узрока који су допринели штрајковима жена, а потом на конкретне услове у предузећима у којима су настајали штрајкови. Прате се транзиција, приватизација и промене у појединим делатностима и секторима привређивања. Посебно се анализа усмерава на делатности и професије које су и пре транзиције друштва биле феминизирани. Што је проценат жена у њима био већи то су опадали углед и висина зарада запослених у њима. Такве су трговина, текстилна и прехрамбена индустрија, услужне делатности (здравство, банкарство, образовање, социјална заштита) (*Жене и мушкарци у Србији*, 2011, стр. 54; РЗС, 2012: стр. 21). Жене су се и у СФРЈ ређе одлучивале на штрајк и јавне протесте. Када су то чиниле онда су своје захтеве и акције радикализовале (Јоган, 1989, стр. 3–14, Новаковић, 2007, стр. 38, 39, 48). Биле су упорне, али и све мање успешне како се ближила дезинтеграција друштва и земље. Период транзиције и приватизације у Србији утицао је тако што су у то време донета нова правила и успостављени нови односи моћи, али, нажалост, на штету већине запослених жена.

**ТРАНЗИЦИЈА И ПРИВАТИЗАЦИЈА У СРБИЈИ
ПОСЛЕ 2000. ГОДИНЕ**

Транзиција у Србији је отпочела доношењем Закона о радним односима 1988. године. То је донело радикалне измене правног и друштвеног система. Самоуправљање је практично укинато, маргинализовано, а промовисана је „мешовита привреда” и залагање за економске и друштвене реформе. У сенци „ратне економије” и санкција ОУН обављена је прва фаза тзв. првобитне акумулације капитала. Тзв. „принудни одмори” били су стварни вентил за нагомилане социјалне и политичке напетости и сукобе. Био је то важан фактор фрагментације радне снаге, која се разликовала и по условима под којима одлази и враћа се са тих „од-

мора” (Новаковић, 1993, стр. 139–156). Настајала је нова капиталистичка класа, раслојавао се и пропадао средњи слој, сиромашили и маргинализовали припадници радничке класе. Промене је доживело и сељаштво. Социјално раслојавање се представљало: опстао је значајан слој сељака-радника, настали су нови капиталисти (па и латифундисти), на чијим имањима су радили нови најамни радници. На село су пристизали и многи губитници посла из непољопривреде. Међу њима значајан је број жена, које су постале помажући чланови пољопривредних домаћинстава.

После 2.000 године транзиција се убрзала. Примењен је неолиберални концепт развоја, чија је суштина била наметнута споља, од стране ММФ, Светске банке и „међународне заједнице”. Слободан Комазец је закључио да су ове институције обавиле „економски геноцид” (Комазец, 2004: стр. 46). Транзиција се најкраће може назначити процесима свеопште либерализације, дерегулације и приватизације. На тај начин, у сарадњи (боље рећи под туторством) већих сила, штите се интереси крупног глобализованог капитала и домаћих капиталиста, који имају заједнички интерес. Према оцени Слободана Антонића: „У структурном погледу транзиција је за Србију имала само један глобални исход. Она је тешко могла завршити другачије до да Србија остане земља полупериферије светског капиталистичког система” (Антонић, 2011, стр. 112). Један од узрока тога је и природа наше економске и политичке елите. Оне настоје да личе, и у томе успевају, на типичну транснационалну капиталистичку класу (Antonić, 2012, str. 13).

Међу најважније последице транзиције Србије убрајају се масовна незапосленост и сиромаштво грађана. Свака од поменутих категорија је хетерогеног састава и између њих постоје преклапања. По правилу, класна димензија доминира у оба случаја, а потом следи полна, старосна, етничка, културна и друга. У првој деценији транзиције Србије системски је прикривана и незапосленост и сиромаштво, иако се оно интензивно продубљивало. После 2000. године „отворена” незапосленост и сиромаштво грађана постале су предмет истраживања и јавних политика. Током убрзане приватизације увећавале су се обе, а актуелна светска криза томе даје посебан печат. Њен утицај је мање битан, јер је криза друштва у највећој мери последица реализованог концепта транзиције и приватизације. Подаци о општем нивоу незапослености у Србији потврђују тезу о карактеру приватизације и

транзиције. У првој деценији друштвено-економског развоја (1989–1999. година) без посла је остало 659.000 људи. Званична незапосленост је порасла за 179.000 лица. Од 2000. до 2010. године убрзала се транзиција. Званично је остало без посла 900.000, од чега у прерађивачкој индустрији 211.000 радника (Вратуша, 2012, стр. 229, 242, 242). То су само неке од најважнијих последица транзиције у Србији, коју је Јован Б. Душанић назвао „бећарска економија” (Душанић, 2008).

Социо-економске и демографске карактеристике незапослености су такве да су више незапослене жене, дуже чекају на запослење, а лакше губе већ постојеће. Оне су чешће и међу „обесхрабреним” лицима, која и не траже посао. Мање их је међу активним и запосленим становништвом, а више међу неактивним и издржаваним. Према подацима Анкете о радној снази у 2010. години стопа активности мушкараца старијих од 15 година била је 56, а жена 39. Стопа запослености била је 67 и 43, у корист мушкараца. Међу дугорочно незапосленима било је 14% жена, а 13% мушкараца (*Жене и мушкарци у Србији*, 2011, стр. 54 и 57). Према другом извору података у 2011. стопа запослености је била 35,7 (мушкарци 43,1, жене 28,2), односно стопа незапослености била је 23,7, за мушкарце 22,8, а жене 24,9 (РЗС, 2011, стр. 54). Резултати других истраживања доказују тезу да су чешће без посла припадници нижих класа и слојева, жене, мање квалификована лица, припадници мањина и рањивих група (болесни, мигранти, избеглице). Од 700.000 инвалида Србије две трећине су жене, а само 13% је имало посао (Колин, Чичкарић, 2010, стр. 77). Ово директно доприноси њиховом сиромаштву.

Приватизација и деиндустријализација земље имале су различит темпо и социо-економске узроке и последице. Уставом СРЈ и Републике Србије друштвена својина је уступила место приватној, а Закон о трансформацији друштвене својине у друге облике власништва из 1997. године постао је нормативни оквир за то. Закон о приватизацији је ишао на руку, пре свега, менаџерима или старим и новим директорима. Они су имали повластице, уз већ раширену праксу „тунеловања” капитала (Новаковић, 2013, стр. 32–33). Приватизација је отпочела по првом закону, а радници су постали мали акционари. Овакав облик власништва у Србији до данас нити је законски заштићен нити стварно толерисан. Законодавство после 2001. године само је даље погоршало материјални и друштвени положај запослених радника. Основни методи продаје су тендер и аукција. Нови устав Србије уопште не садржи

појам „друштвена својина” нити наводи облике њене заштите. Закон о приватизацији из 2001. године, са изменама и допунама од 2005, као и овлашћењима Агенције за приватизацију све то усмерава против радника.

Деиндустријализација земље отпочела је са распадом Југославије, а интензивирана је током транзиције. Према налазима истраживања Миодрага Здравковића ниво индустријске производње у Србији 2008. године био је као 1972. Број запослених у прерађивачкој индустрији се у периоду 2000–2008. смањило за 37,6% или на 370.000 (Zdravković, 2010, str. 192, 197). Учешће индустрије у БДП је те године било 18%, док је у Немачкој било 29%, Ирској 42%, Словенији 36%, Чешкој 39% (Savić, 2010, str. 319). Марко Секуловић је закључио да је овде реч о прединдустријском друштву (Sekulović, 2010, str. 66). Пропадали су читави градови. Београд је био најразвијенији индустријски град, али је током транзиције доживео слом. Од 1990. до 2007. број индустријских радника се смањило за 82,3%, као и у Пироту. У Врању их је остало свега 2,4%, 4,5% у Новом Саду, Крагујевцу 6,9%, Нишу 7,5%. Од 2000. до 2009. године раст индустријске производње био је свега 0,5%, што је далеко иза земаља у транзицији (Savić, Vošković, 2011, str. 97, Savić, 2011, str. 319). Србија је заостајала и по реалном расту БДП за земаљама у окружењу. У читавом периоду 1988–2013. година раст је био -1,8%. Чланице ЕУ имале су просечан раст 1,8%. Од земаља у нашем окружењу најспорији раст су имале Хрватска, Босна и Херцеговина и Македонија, свега -0,1% (Šojić, 2014, str. 244).

Према оцени Небојше Попова Зрењанин је био четврти по снази индустријски град у СФРЈ. Током транзиције и приватизације пропадао је и град и већина индустријских радника. Њихову драму Попов је пратио и социолошки објашњавао у дужем периоду. Посебно се усмерио на судбину радника-акционара („Југоремедија”, „Шинвоз”, „БЕК”). Анализирао је њихове бројне ненасилне и насилне облике отпора, а посебно штрајкове. Радници „Југоремедије” (производња лекова) постали су образац неуспеле приватизације и доказ испреплетености извршне, судске и законодавне власти на штету радника. У том предузећу већину запослених и учесника штрајкова чиниле су жене. Оне су показале упорност у остваривању својих циљева, која је сламана удруженим снагама новог власника и државних органа. На њиховом примеру, на микронивоу, праћени су сви најважнији процеси дугог трајања у транзицији Србије (правна држава, корупција, не-

поштовање власничких и радних права и сл.). Један од закључака Н. Попова јесте:

„Иако су се све три владе након 2000. заклињале у демократију и уздизале приватну својину као суштински услов успешне транзиције, њени представници испољили су недопустиву разлику у вредновању управо приватне својине. Онолико колико су фаворизовали крупније и моћније власнике као 'стратешке партнере', толико су више потискивали мале и све немоћније акционаре” (Попов, 2011, стр. 118–119).

Општи осврт на штрајкове и протесте запослених у време убрзане транзиције, тј. после 2000. године, наводи на закључак да су они били повремени, и дешавали су се у „таласима”. Узроци су системске природе, односно детерминисани су односима моћи најважнијих учесника. На једној страни су незадовољни радници, а на другој економска и политичка елита. Оне су интересно стопљене и сукобљене са већином најамне радне снаге. То се најбоље види у штрајковима, односу према захтевима штрајкача и последицама по раднике. Када је ослабио системски фактор, рат на просторима других бивших република, истовремено је уследио и талас нових штрајкова. Штрајковали су запослени у текстилној индустрији, трговинским ланцима, здравству и просвети. Најважнији захтеви односили су се на неисплаћене, закаснеле и ниске зараде, лоше услове рада, тражење да се преиспита или чак убрза приватизација појединих предузећа и установа.

Штрајкови у Србији у последњој деценији транзиције били су мање масовни, мање ефикасни и са мањим бројем учесника него током деведесетих година и у време СФРЈ (Новаковић, 2013, стр. 47). У њиховој организацији учествовало је више синдиката, али је већина штрајкова била мимо и против постојећих синдиката. Штрајкови су често прелазили у јавне протесте, демонстрације и блокаде јавних простора. Ефикасност је зависила од значаја групе штрајкача за одржавање политичке елите и стратешког места штрајкача у друштвеној подели рада. По правилу елите су попуштале само кад би на то биле приморане и тамо где би на то биле упућене. Фрагментирана радничка класа, посебно у предузећима и делатностима где су у већини биле жене и где је деценијама било депривилегованих, није имала стварну моћ да то учини и доведе у питање смисао постојања система.

У Србији је последњих пет година домаћа криза удружена са деловањем глобалне кризе. Измењено је, или се спрема, радно и социјално законодавство. Оно је примерено неолибералном кон-

цепту приватизације, а на штету већине најамне радне снаге. Посебно су изгубљена права жена, како нормативно тако и у пракси. Њихова суштина је не само „политика штедње”, већ ускраћивање достигнутих права и стандарда на лечење, запошљавање, образовање и помоћ незапосленима, немоћнима и болесним грађанима (Novaković, 2014). Све је то прошло без већих штрајкова и протеста. За њихов настанак неопходан је, поред осталог, минимум солидарности и заједничких интереса. Тога у дубоко раслојеном и сиромашном друштву, где се људи боре да обезбеде средства за биолошко преживљавање, још нема.

ЖЕНЕ СРБИЈЕ У ШТРАЈКОВИМА, ПРОТЕСТИМА И БЛОКАДАМА ЈАВНИХ ПРОСТОРА

У наставку анализа штрајкова жена током транзиције усмерава се на штрајкове у трговини, текстилној индустрији и прерађивачкој прехранбеној индустрији. Потом се прате основни поводи, узроци и облици штрајкова и протеста жена запослених у јавним предузећима и јавном сектору. На тај начин могу се сагледати најважније како сличности тако и разлике међу њима, почев од узрока, повода, ефеката и учесталости штрајкова, до различитог односа послодаваца и власти према њима.

Несмијање великих шривинских ланаца отпочело је у првој деценији транзиције. Ратна догађања, санкције и опредељење за приватизацију допринеле су блискости интереса политичке и економске елите, а на штету већине радника. Предузећа су, по правилу, губила тржишта и све лошије пословала. Потом је менаџмент, наметнут и под контролом политичке власти, распарчавао предузећа, отуђивао имовину и разним облицима нелегалне приватизације је присвајао. Један од највећих штрајкова у тој деценији био је у *Јуіоексіорџу - Беоірад*. Трајао је 521 дан (23. мај 1995–26. август 1996) и успешно је окончан. Запослени се нису борили за зараде и доприносе, већ против нелегалне приватизације. Имали су штрајкачки одбор, подршку УГС *Независносї* а отпор од стране Самосталног синдиката Србије. Штрајкачи су водили правну, медијску, синдикалну и политичку борбу против „папирнате власничке трансформације” и отуђивања вредног пословног простора (Маринковић, 1998, стр. 165). За разлику од тих штрајкача запослени у *РК Беоірад* постали су жртве системских и политичких последица старог и новог модела приватизације. Новим законом о приватизацији направљен је и радикалан „рез”. Наиме, акције радника акционара су без њиховог знања из-

нете на берзу. Непродате акције предузећа аутоматски су ушле у Акцијски фонд. Следећи корак било је убрзавање продаје предузећа. Однос према томе зависио је од актуелних коалиција на власти и честих политичких избора.

РК Београд је од почетка 90-их пословао у отежаним условима. Изгубљено тржиште производа, покидани ланци набавке сировина и пословне сарадње директно су водили мањој успешности трговинског ланца. Зараде су бивале све ређе исплаћиване, али и средства за пензионо и социјално осигурање. Смењивало се десетак стечајних управника. Сам стечај је, по правилу, трајао годинама и завршавао неуспехом по опоравак предузећа и интересе већине радника. Бројни штрајкови запослених у *РК Београд* најчешће су игнорисани од стране владајуће елите и правосудних органа. Штрајкаче је осуђивала и јавност, посебно медији, који су под контролом владајуће елите. У стечај су ушли још 2002. године. Пословни простор је смањен, узурпиран или продат, без знања и утицаја већине запослених. До 2001. године остали су без 6 продајних објеката и хотела на Златибору. Процене су да је до 2007. године „нестало” 40.000 м пословног простора (Јањић, 2007). Године 2007. продате су *Верану* за 360 милиона евра, без икакве обавезе према радницима.

Пролеће и лето 2003. године били су у Крагујевцу време радничких штрајкова и протеста. Међу њима су били и запослени *Крагујевчанке* или дела из система *РК Београд*. После штрајкова упозорења бивши радници су 2003. године даноноћно штрајковали два месеца. Дванаест радника штрајковало је глађу. Дуговало им се 48 личних доходака, 55 уплата за ПИО и средства за социјални програм. Борили су се против стечаја, а за поштовање колективног уговора који је био на снази пре њега. Он је био повољнији по раднике у смислу бољег социјалног програма (Радовановић, 2003; Новаковић, 2011, стр. 76).

Неуспех штрајкача огледа се у чињеници да скоро ништа од траженог није остварено. Агонија радника и предузећа се наставила. На то указују информације о штрајковима током 2003. и протести радница *РК Београд* у лето 2009. године. Основни циљ ових радника који су протестовали био је да се спречи стечај. Обрађали су се премијеру Војиславу Коштуници, са надом да стечај неће однети сва њихова потраживања из радног односа. Од тога није било ништа. У пролеће 2009. године бивши радници *РК Београд* радикализовали су своје протесте. Већина су биле жене. Поседале су на трамвајске шине у Немањиној улици, испред

зграде Владе Србије. Дуговала им се зарада за претходних пет година, више месеци биле су без оверених здравствених књижица, а дивиденде од акција никада им нису исплаћене (Блиц, 15. 5. 2009). Грађани су их осуђивали због блокаде саобраћаја. Отеране су с тог места, уз помоћ органа јавног реда и мира. Преселиле су се у Пионирски парк. У ноћи пре доласка америчког подпредседника, Џозефа Бајдена, из парка их је отерала грађевинска инспекција (*Џивијесџи.неџ*, 19. 5. 2009).

Приватизација и пропадање прехрамбене индустрије одвијали су се више година. Пољопривреда и прехрамбена индустрија учествовале су са 40% у стварању БДП. Њихово пропадање значило је и губитак радних места за многе жене. Овде се наводи пример штрајкова и протеста радника *Раванице* из Ђуприје. Они су веома значајни за разумевање приватизације у Србији. То је била успешна фабрика за производњу слаткиша са традицијом лугом 50 година. Власништво је 100 одсто друштвено, а Закон о приватизацији је уперен директно против њега. Свако предузеће које се не приватизује одлази у принудну ликвидацију. С продајом *Раванице* започело се 2001. године, према подацима Агенције за приватизацију, али она још није завршена. Радници су редовно прима-ли зараде, уплаћивани су им доприноси за ПИО, добро су пословали и имали поверење у своје пословодство. Највећи удар на *Раваницу* извршен је у лето 2009. године од стране државних органа. Агенција за приватизацију им је, овлашћена од 2005. и за продају и за ликвидацију и стечајеве предузећа, наметнула два нова члана Управног одбора. Један је био директор њеног Сектора за аукције, а други, из Сектора за стечај и ликвидацију, постао је председник Управног одбора. Трећи члан УО именован је за в. д., био је надзорник затвора у Ђуприји. Њега је Агенција именовала као „заступника друштвеног капитала”. Агенција је до тада изразила сумњу да се запослени у *Раваници* опиру приватизацији и неовлашћено газдују новцем предузећа. Веома брзо Агенција је променила и начин продаје, од тендерске прешла је на аукцијску. У случају неуспеха следила би принудна ликвидација *Раванице*. Интерес већине запослених био је да се предузеће не продаје, или барем да се процени какво власништво предузећа треба да буде. Наводили су сукоб интереса поменутих људи, па и то да је Поповићев син главни снабдевач сировинама *Раванице*. Повод за штрајкове и протесте био је развлашћивање дотадашњег директора фабрике, и то тако што може да располаже само са 5.000 динара. Ово је значило блокаду пословања, иако је преду-

зеће успешно пословало, имало паре на рачуну и обезбеђено тржиште. Радници су остали без зараде и били су принуђени да оду на плаћени одмор. Пре тога су протестом, четворостаним демонстрирањем пред Илићевом кућом, постигли да он да оставку (Ђукић, 2009; Ђукић, 2009а). Могле су се чути и паролe: „Раваница је наша” и „Поповићу уништио си Параћинку. Раваницу не дамо!”

Драма радника *Раванице* се настављала. После месец дана 100 радника је протествовало у Београду пред Агенцијом за приватизацију. Тражили су враћање овлашћења директору као и повратак на нормално пословање предузећа. Ништа од наведеног им није било испуњено. Средином августа 2009. године радници су се боље организовали. Имали су штрајкачки одбор (све жене, предвођене председницом Драганом Митровић), подршку локалне власти (где су са групом грађана имали своје одборнике) и подршку Координационог одбора радничких протеста. Најпре су штрајковали у Ћуприји, а после неколико дана 400 радника окупило се испред Агенције за приватизацију. Производње није било, а окупљени радници су у свом исказивању отпора усмереног на власт и потенцијалне купце, провели 47 дана. Коначно, успех је крунисан одустајањем Агенције од наметања приватизације. Али, закон је против ових радника, јер се Уставом Србије не признаје друштвена својина. У овом последњем штрајку, медији су се поставили према радницима коректно. Неке од опозиционих странака су се огласиле у њихову корист (СРС). Најважније од свега било је да су радници били солидарни и спремни да се супротставе малверзацијама и државним органима. Ту је настало и језгро нове радничке солидарности и нових облика организовања. Предсеница штрајкачког одбора је изјавила: „Нисмо против приватизације већ против продавања у бесцење.” Она је појаснила и суштину штрајка:

„Напомињемо да су се радници превасходнио борили за себе и своја права, а и за своје руководство у које су имали поверење. Поверење у руководство је нормална последица односа руководства према запосленима, којима је руководство створило услове за рад, које је успешно организовало производњу и обезбедило редовну исплату зарада и доприноса запосленим” (Srećković, 2011, str. 141).

Предузеће још ради и опстаје, док се не оконча продаје преостале друштвене имовине.

Будимка из Пожеге је била једна од најуспешнијих фабрика југоисточне Европе за производњу и прераду воћа, поврћа и ме-

сних производа. Године 2008. купио ју је трочлани конзорцијум, који је истовремено уништавао производњу и кршио купопродајни уговор. Агенција за приватизацију је то толерисала, те је то био повод честих штрајкова и протеста радника. Од 1.200 запослених након продаје остало их је 208. Они су у новембру 2009. штрајковали две недеље, а затим на један сат блокирали центар града и Ибарску магистралу. Власници су им договали 12 плата, доприносе за ПИО, путне трошкове, средства за боловања током две године. Тражили су раскид уговора о приватизацији. Штрајкове је предводио СССС, а супротстављао му се синдикат *Независносћ*. Годину дана касније, држава је постала већински власник фабрике. Радници, заједно са директором, покренули су производњу. У 2012. години 60% производње извозили су у ЕУ. Дугови су се гомилали, јер су потраживања радника акционара и бивших радника износила 6,5 милиона евра, или половину вредности *Будимке*. Наставило се са тражењем новог купца (Пејовић, 2009; Јанковић 2010; Јанковић, 2003 и Јанковић, 2013).

Штрајкови у шексџилној индустрији су били бројни, а овде се издвајају штрајкови у предузећима која су имала различит својински статус. У врањанском *Јумку* до изражаја су дошли односи моћи извршне власти, запослених и интереси нових власника. Године 2002. године било је запослено 8.000 радника а 2011. свега 1.800. Предузеће је једино на Балкану имало заокружен процес производње, али је годинама пропадало. Томе је допринела и држава. У лето 2007. године предузеће се нашло у процесу реструктурирања, којим је управљала држава. По важећим законима такво предузеће практично не може да уради ниједан пословни потез без сагласности Агенције за приватизацију. У *Јумку* је постојало више синдиката, а већински је био АСНС. Послодавци и министри често су кршили основна синдикална и људска права радница у штрајку. Министар економије донео је решење да се (525 радника) преселе у нову приватну фирму *Замбер*, са чим се раднице нису сложиле те су због тога протествовале. Министар им је, у име државе као власника, слао отказе за 283 радника! (Б 92, 9. 11. 2007, *Курир*, 21.10. 2007). Приватно обезбеђење и органи јавног реда и мира нису имали разумевања и сурово су се обрачунали са штрајкачицама. Жене су на силу изнете (са деветог спрата) и избачене из пословних просторија. Председница штрајкачког одбора је изјавила:

„... Шеснаест Тасићевих плаћеника је на најбруталнији начин жене са деветог спрата вукло за руке и ноге, наносећи им повреде по целом телу, издацивши их напоље” (*Глас јавности*, 6. 12. 2007).

О лошем односу кипарског послодавца (власника предузећа *Замбер*) према запосленима, посебно самохраним мајкама и женама, сведоче подаци да су радили и на 45 степени, без могућности да се освеже соком, водом или храном. Ако би то учинили следио је разговор са шефом и претња отказом. Радили су сваки дан по 12 и више сати, за зараду од 100 до 150 евра (*V. Vailović priop. i ost.*, 2011, str. 226, 227).

Јумко је касније продат италијанском *Бенеџону*. Држава је свако радно место субвенционисала са 5.000 хиљада евра, а власник је обећао да ће у наредне три године да запосли 2.700 радника. Према каснијим подацима зараде су им ниже од законом прописаног минималног дохотка, у 2012. години су биле од 7.000 до 12.000 динара (*Буквић, Милошевић*, 2013). У лето 2013. рачун предузећа био је блокиран, а 1.000 радника имало је правоснажне судске одлуке за исплату ранијих зарада. Тада је 1.700 радника, уз солидарну ангажованост запослених у још два погона, тражило оверу здравствених књижица и 17 неисплаћених личних доходака. На њих је насрнуло директорово приватно обезбеђење тако, да је било и повређених радника (*Ј. С.* 2013).

Лесковац је био некада важан центар текстилне индустрије. Највећа фабрика за производњу штофова „*Лешек*”, уништена је. Држава је фабрику 2006. године продала, да би 2008. то поништила и наметнула стечај. Земљиште на коме је некада била фабрика је национализовано. То је практично обуставило стечај. А реално, радници не знају под којим условима је компанија *Фалке* добила земљиште за нову фабрику на рок од 99 година. Радници су више пута штрајковали и протествовали због неисплаћених зарада (од 2001. до 2003. године). У пролеће 2012. године протествовали су испред Привредног суда у Лесковцу јер нису могли да наплате средства по извршним судским пресудама. Касније су се обратили Европском суду за људска права у Стразбуру. Он је за 220 радника наложио Србији исплату по 3.100 евра на име нематеријалне штете и уз то исплату ранијих зарада. Укупна сума износи више од два милиона евра (*Јуџмедиа.инфо*, 26. 4. 2012, *Новосици*, 1. 7. 2013).

Међу најрадикалнијим и најмање ефикасним штрајкачима нашле су се раднице *ТК Рашка* из Новог Пазара. Овај комбинат је годинама био у реструктурирању, стечају и на крају је ликвидан.

Пре него се почело са штрајком глађу већ је било међу оштећеним радницима веома радикалних потеза. По новом „канибализму”, или сечи сопственог прста, био је запажен Зоран Булатовић 2009. године.³ У зиму 2009. године раднице истог предузећа су штрајковале 57 дана. У ствари, био је то јавни протест у просторијама Удружења текстилних радника. Штрајк глађу почео је 3. децембра 2009. године. Гладовало је 10 жена, а 7 је остало у штрајку глађу до краја штрајка (Нићиџић, 2009). Један од важнијих захтева био је да им се изнађу средства од социјалног програма. Износила су 5.000 евра за сваког запосленог, а „загубила су се” на путу од владе до радница. Време када су штрајковале је било ишчекивање и добијање „белог шенгена”, тј. добијања виза за грађане Србије за улазак у земље чланице ЕУ. Локална и републичка власт је штрајкачице данима игнорисала. На њих су заборабили и локални и други медији. Тек се крајем децембра на електронским гласилима, бојажљиво и штуро, извештавало о протесту и штрајку ових радница. У безнађу и очају раднице су се покушале колективно спалити, везујући се за плинске боце. Муамера Јакуповић и данас носи трајне последице из тога штрајка. Након тог очајничког потеза обратио им се актуелни министар рада, Расим Љајић, који добро познаје ситуацију у Новом Пазару. Тих месеци је формирао и СДПС, странку која декларативно штити права радника. У име владе обећао је штрајкачицама проналажење средства социјалног програма. Задобило је њихово поверење и успео је да их убеди да штрајк окончају, тако што је свакој радници уручио једнократну помоћ у износу од 20.000 динара.

Прошески зайослених у банкама постају масовнији почетком убрзавања приватизације и у њеној завршној фази. Међу елитом (по економској моћи), деценијама су се налазили запослени у банкарству и осигуравајућим друштвима. Највећи ударац на њихов положај била је одлука власти, донета почетком 2002. године, под притиском Светске монетарне банке, да се четири највеће домаће банке ликвидирају (*Јуџобанка, Беобанка, Београдска банка и Инвесиџбанка*). Слободан Комазец је проценио да држава може да задржи банкарско језгро „ако жели контролисан, а не дивљи процес приватизације” (Комазец, 2004, стр. 384). Њихово место на тр-

³ Предузеће је било у стечају и дуговима, није радило а радницима се дуговало за личне дохотке од 1993. до 2007. године. Забарикадирани су се и тражили исплату тих средстава као и претварање дугова у државно власништво, докуп стажа за оне раднице којима недостаје још пет година до пензије и социјални програм (Максимовић, 24. 04. 2009, *Пресс*).

жишту заузеле су стране банке, које данас располажу са 80% банкарског тржишта. У време када су отишле под стечај запослени су јавно протестовали. Неки су изашли на улице, а други су се забарикадирани у просторијама банака (Цвијановић, 2002). Био је то прави контраст у односу на штрајкачице из текстилног и другог привредног сектора (по одећи, отпремнинама, месту окупљања и каснијег радног и другог збрињавања). Према синдикалним подацима без посла је остало 8.500 радника/ца. Један број је прешао у приватне фирме, где су биле у обавези да се повинују новим правилима која се односе на рад и радни однос. Занимљиви су, са аналитичког аспекта, и протести радника у *Развојној банци Војводине* (RTV, 19. 12. 2012). У њој су се преламали интереси државе, већинских власника и запослених. Прави повод за јавне протесте и штрајкове банкарских службеника била је одлука Владе да банка оде у стечај. Углавном се борба водила око висине социјалног програма и задржавања или преузимања вишка запослених.

Штрајкови жена у јавним установама и предузећима забележени су у првој деценији транзиције. По броју учесника, учесталости штрајкова и њиховој ефикасности они су били далеко ређи у односу на штрајкове у привреди. Пре 2.000. године забележени су штрајкови запослених у здравству, правосуђу, социјалној заштити и образовању. Ови последњи су све чешће прерастали у јавне протесте, али са малим ефектима. Нова власт, после 2000. године, имала је више средстава и начина да се обрачуна са таквим штрајкачима. Најпре је наступио (само привидни) период социјалног мира, а онда је уследило неколико „таласа” старих и нових штрајкача. По томе се издвајају штрајкови и протести 2004. и они организовани после 2010. године. Са глобалном кризом у Србији је наступило затишје, осека штрајкова и јавних протеста радника и службеника.

Такозваном средњем слоју припадају запослени у *здравственом, образовању, социјалној заштити*. Они су имали више штрајкова и синдиката. Штрајковали су најчешће само за своје уске групне интересе (потписивање колективног уговора, раст коефицијента и зарада, бољи услови рада). У свакој од тих делатности продирао је и интерес приватног капитала, што је држава толерисала и подстицала. Запослени у образовању су након 2000. године више пута ступали у штрајк. Први који су исказали незадовољство због начина на који нова власт делује били су *запослени на универзитетима, а после и у средњим и основним школама*. По обиму и трајању штрајка издвајају се штрајкови организовани током 2007, крајем

2010. и почетком 2011. године. Први је био релативно успешан, добро припремљен и вођен од стране више синдиката. Пре почетка штрајка обезбеђена је подршка синдиката из света, али и домаћих медија. Запослени су у први план истакли раст основнице зарада за 20%, једнократну помоћ за предаваче у износу од 5.000, а за ненаставно особље 8.000 динара. Штрајк је трајао три недеље, уз поштовање минимума рада (Новаковић, 2011:174). Последњи се односи на време када је реформа „по Болоњи” већ била примењена. Запослени у просвети скоро да нису уопште на то реаговали. Они су месецима штрајковали, захтевајући на тај начин повећање својих зарада. Синдикално разједињени, политички фрагментирани, од медија и јавности анатемисани, имали су веома мале шансе да остваре своје захтеве. Они су инсистирали на расту зарада од 25% (друга варијаната 18%), исплати јубиларних награда пензионисаним колегама, потписивању Протокола о зарадама и учешћу у доношењу закона о образовању (Новаковић, 2011а, стр. 31). Штрајк су окончали, не постигнувши никакав договор, поражени и још више разједињени.

Врху друштвене пирамиде међу запосленим женама припадају оне у јавним предузећима и државној ујрави. У јавним предузећима последњих десет година наметнут је процес реструктурирања и продаје. Било је више организованих штрајкова, и највише су се завршавали успешно, посебно у Телекому и ЕПС-у (Новаковић, 2011: стр. 175, 178). У државним органима запослене су жене са највишим примањима, и које уз то могу да рачунају на извесну радну и социјалну сигурност. Из тог разлога су међу штрајкачима у државним предузећима једино биле жене са нижим квалификацијама и оне које су распоређене на нижим положајима (у пореској управи, у катастру, на пример).

ЗАКЉУЧАК

Штрајкови у предузећима и делатностима у којима су жене чиниле већину запослених били су мање ефикасни у односу на оне који су били организовани пре транзиције у нас и на штрајкове који су се организовали у развијеном свету. Природа захтева и степен њихове испуњености зависио је од времена покретања штрајка, начина на који се то чинило и општих друштвених околности. Мисли се, пре свега, на класну структуру друштва, темпо транзиције и приватизације. После 2000. године у Србији су штрајкови жена били ређи, а често су прелазили у отворене јавне протесте. Што је положај предузећа био важнији за одржање (опстанак) политичке елите на власти то је и сукоб са штрајкачима

био краћи а штрајк ефикаснији. Најмање су били ефикасни штрајкови текстилних радница, а најнефикаснијима су се показали у јавним службама и предузећима.

У раду су наведени примери различитог отпора штрајкача у предузећима у друштвеној својини. Предочени су различити видови отпора запослених у предузећима, почевши од оних која су отпочела приватизацију, обавила је неуспешно, била у реструктурирању, стечају и чекала нову приватизацију. Против себе, како је време одмицало, штрајкачи су имали све моћнију и организованију „домаћу” капиталистичку класу али и светске центре финансијске моћи. Стога су њихови штрајкови и протести бивали све неефикаснији, слабо подржавани од стране других радника и грађана. Власт и послодавци, свакако у спреси, веома лако су се са њима обрачунавали и игнорисали већину њихових захтева, захваљујући оштром приступу и примени физичке силе.

- ЛИТЕРАТУРА Antoniћ, S. (2011). „Uloga istaknutih ličnosti u srpskoj tranziciji: Vojislav Koštunica i Boris Tadić”. U: S. Mihailović (Ur.), *Dometi tranzicije. Od socijalizma ka kapitalizmu*. (str. 101-116). Beograd: Fridrih Ebert Stiftung.
- Antoniћ, S. (2012). *Loša beskonačnost - prilozi sociologiji srpskog društva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bailović, B. i dr. (2011). *Deindustrijalizacija i radnički otpor: Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*. Beograd: Pokret za slobodu.
- Бивши радници „Летекса” протествовали су због неисплаћених плата (2012). Југмедиа.инфо (26. 04. 2012). Преузето са <http://jugmedia.info/2012/04/26/bivsi-radnici-leteksa-protestovali-zbog-neisplacenih-plata/>
- Бивши радници РК „Београд” и данас у протесту. *Блиц* (2009). 15. 05.
- Буквић, Љ. и Милошевић, А. (2013). Бенетон добио субвенције, радници ни близу радних места. *Данас*, 01.10. 2013.
- Свијановић, Ж. (2013). Србија: Затварање банака прети социјалним бунтом. 11. 01. 2013. Преузето са <http://iwpr.net/sr/report-news/srbija-zatvaranje-banaka-preti-socijalnim-buntom>
- Динкић отпустио Јумковце. *Курир* (2007). 21. 10.
- Душанић, Б. Ј. (2008). *Бећарска економија*. Београд: Београдска пословна школа.
- Ђукић, А. (2009). „Протестом сменили челника предузећа”. *Блиц*, 09. 06. 2009.
- Ђукић, А. (2009). „Радници директоре гађали јајима”. *Блиц*, 15. 08. 2009.
- Ј. С. (2013). Радници Јумка ступају у штрајк. *Новосћи*, 23. 07. 2013.
- Јањић, М. (2007). „Стечај 'прогутао' 40. 000 метара пословног простора”. *Данас*, 10. 09. 2007.
- Јанковић, Н. (2010). „Будимка поново ради”. *Новосћи*, 24. 03. 2010.
- Јанковић, Н. (2013). „Будимку сада коче зараде”. *Новосћи*, 06. 06. 2013.
- Јанковић, Н. (2013). „Арапи мере потенцијал Будимке”. *Новосћи*, 03. 09. 2013.
- Jogan, M. (1989). „Štrajkovi u ženskim kolektivima”. *Žena*, 47(4), 3–14.
- Колин, М. и Чичкарић, Л. (2010). *Економска и њолиитичка њаритицијација жена у Србији у конитексти евројских инитијација*. Београд: Институт друштвених наука.
- Комазец, С. (2004). *Неолиберализам, њривајизација и финансијски кайишал*. Београд: Јантар група.
- Максимовић, З. (2009). Ужас у Новом Пазару: Штрајкач себи одсекао прст. *Пресс*, 24. 04. 2009.

- Маринковић, Д. (1998). *Сјтрајкови у Срдији 1991–1996*. Београд: Институт за политичке студије.
- Нићифоровић, М. (2009). „Летеће све у ваздух”. *Новосици*, 14.12. 2009.
- Новаковић, Н. (1993). „Радништво између традиције и савремености”. *Социолошке студије*, 3(3), 139–156.
- Новаковић, Н. (2007). *Пропадање радничке класе*. Београд: Рад – Институт друштвених наука.
- Novaković, N. (2011). *Radnička klasa, štrajkovi i tranzicija u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu. Doktorska disertacija.
- Новаковић, Н. (2011). „Штрајк просветара (II): На 'студу срама'”. *Синдикални повереник*, 28. 02. 2011.
- Новаковић, Н. (2013). „Штрајкови, синдикати и приватизација у Срдији”. *Социолошки попрег*, 47 (1), 23–52.
- Novaković, N. (2014). „(Neo)liberalizam, tranzicija i radno zakonodavstvo”. U V. Vukotić i ost. (Ur.), *(Anti)liberalizam i ekonomija*. (str. 346–353). Beograd: Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja.
- „Отказ за 283 радника Јумка” (2007) 09. 11. 2007, Б 92. Преузето са http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=11&dd=09&nav_id=271613
- Пејовић, Б. (2009). „Будимка блокирала Пожегу”. *Полишика*, 11. 12. 2009.
- Попов, Н. (2011). *Radno mesto pod suncem. Radničke borbe u Srbiji*. Beograd – Zrenjanin: Službeni glasnik – Res publica.
- Радници РК Београд напустили Пионирски парк (2009) 19. 05. 2009. Преузето са https://www.google.rs/search?q=Radnici+RK+Beograd+napustili+Pionirski+park%2C+cgvijesti.net%2C+19+maj+2009&oq=Radnici+RK+Beograd+napustili+Pionirski+park%2C+cgvijesti.net%2C+19+maj+2009&aqs=chrome..69i57.4369j0j4&sourceid=chrome&espv=210&es_sm=122&ie=UTF-8
- Радовановић, З. (2003). „Неиспуњена обећања Владе”. *Данас, догађајак Синдикали*, 01. 08. 2003.
- Радовановић, З. (2003). „Протести и штрајкови у невреме”. *Данас, догађајак Синдикали*, 01.08. 2003.
- Републички завод за статистику. (2012). *Анкеја о радној снази 2011*. Београд. Билтен 550.
- Savić, Lj. (2010). „Izvozno orijentisna industrijalizacija kao osnova novog modela razvoja”. *Ekonomске теме*, 48 (2), 313–327.
- Savić, Lj. i Bošković, G. (2011). „Утицај светске економске кризе на развој српске индустрије”. *Индустрија*, 39 (4), 87–106.

Sekulović, M. (2010). „Osvetnička privatizacija”. U B. Drašković (Ur.), *Kraj privatizacije: Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost Srbije* (str. 59–69). Beograd: Radnička štampa.

Srećković, M. (2011). „Smisao borbe za fabriku i radnička prava: iskustvo 'Ravanice' iz Čuprije”. U V. Baulović et al. (Ur.), *Deindustrijalizacija i radnički otpor: Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije* (str. 139–141). Beograd: Pokret za slobodu.

„Суд у Стразбуру: Одштета радницима 'Летекса'”. *Новосџи*, (2013). 01. 07. 2013.

„Sutra protest zaposlenih u Razvojnoj banci Vojvodine” (19. 09. 2012). RTV. Preuzeto sa http://212.200.188.11/sr_lat/vojvodina/novi-sad/sutra-protest-zaposlenih-u-razvojnoj-banci-vojvodine_359293.html

Šojić, M. (2014). „Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja”. U V. Vukotić i ost. (Ur.), (Anti)liberalizam i ekonomija. (str. 242–251). Beograd: Institut društvenih nauka Centar za ekonomska istraživanja.

„Штрајкачи насилно избачени из Јумка”. *Глас јавносџи*, (2007). 06. 12. 2007.

Вратуша, В. (2012). *Транзиција – Одакле и куда*. Београд: Чигоја штампа – Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Zdravković, M. (2010). „Industrijska proizvodnja Srbije u istorijskoj i међународној перспективи”. U: B. Drašković (Ur.), *Kraj privatizacije: Posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost Srbije* (str. 189–199). Beograd: Radnička štampa.

Жене и мушкарци у Србији. (2011). Београд: Републички завод за статистику Србије.

NADA G. NOVAKOVIĆ
INSTITUTE FOR SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

SUMMARY

WOMEN, TRANSITION AND STRIKES IN SERBIA

The author, in a sociological way, describes and analyzes the concepts of transition, privatization and strikes in Serbia, particularly the place of women in it. It examines the most important economic and social causes and consequences of these phenomena. The main hypothesis is: women's strikes in the Serbian transition are less efficient than strikes and public protests of women in the developed world and the second Yugoslavia. A strike is a class conflict, in which the workers are fighting for their social and economic rights, threatened by the capitalist class. Elites in government and state authorities protect the interests of big capital at the detriment of the interests of the majority of workers. Exploring women's strikes in transition reveals the nature of the social and political system. Their strikes in enterprises, the blocking of public spaces and public protests are systemic, ie. class determined. As the transition was very fast, the resistance of the strikers was inefficient, and the protests of women became an expression of desperation against the loss of jobs and basic resources for livelihood.

In short, this research is about the main causes, the organizational forms and the consequences of strikes in which the majority were women. For this purpose, the author chose to describe an array of strikes in the industries and the companies where women are most employed. The choice of strikes in the economic sector is not accidental, but a consequence of the fact that the women there were the most vulnerable. Women in public institutions and companies had much higher financial and social position. They are less likely to strike and publicly protested. After 2000, these strikes were more successful than worker's strikes in textile, food processing, manufacturing and trade. Relationship between the government and the public towards them was tainted by self-interest and selective.

The main criterion for the selection of companies and institutions in which women strike was the type of property. Specifically, the paper explores the women's strikes not initiated by privatization. The second type are those that are initiated by the privatization law of 1997, and carried out under the new law in 2001. The third is about privatized enterprises and workers seeking annulment of that. The

fourth about companies sold to domestic and foreign capitalists, and workers forced to lose their jobs and wages. Fifth strikers from the company in which the interests of the state associated with shareholders and together oppose workers who have shares in the company. The sixth category of strikers were those in the public services and institutions that were effective after 2000. With the acceleration of privatization in the red came people who lost a new job, or those who were employed in the banking sector and in public enterprises. There were employees of the elite strata of women, which resulted in greater success of the strikes and protests. Among the most persistent and least effective strikers were women from the failed textile sector, trade and privatized companies that were deliberately destroyed.

The most important requirements of women in the strikes were payment of salaries, the funding of social programs, the payment of pension and disability insurance, the certification of health cards, the resumption of production, the rights of small shareholders, the annulment of privatization, government assistance in finding the owner and corruption etc. Strikes were „on the tiny”, ie. without any form of solidarity in the companies, business and the local and wider environment. Dissatisfied workers were organized spontaneously, with the help of old and new unions. They often protested and blocked public spaces, their plants, their workplace, within the company and in the streets, squares, public roads, in front of the courts, agencies, and local and national institutions. Strikes and protests by women belonging to the lower layers of the hierarchy of economic, educational and political power were inefficient. Against them were entrepreneurs, government and public opinion. Number of well organized strikes, from classical forms to hunger strikes (and incineration, mutilation of their own bodies as a form of protest) were far less than successful.

In the end, it is concluded that unemployment, poverty and job loss during the transition Serbia was systematically determined, a consequence of the „shock” privatization of the neoliberal model and the concept of transition. This has led to socio-economic decline, further stratification and impoverishment of workers, especially women. Their resistance to it, strikes and public protests, were mostly unsuccessful in the second decade of transition. In relation to women strikes in the developed capitalist world, it can be said that they were inefficient.

KEY WORDS: women, strikes, transition, privatization, unemployment, poverty.